

Bethlen Kata Orvosló könyve – Anno 1737

Szerkesztette és sajtó alá rendezte S. Sárdi Margit, Gödöllő–Máriabesnyő, Attraktor, 2012, 129 l.

2012-ben jelent meg az Attraktor kiadásában egy a 18. században összeállított, Bethlen Katának tulajdonított kéziratos „orvosló könyv”, amelyet S. Sárdi Margit szerkesztett és rendezett sajtó alá. A sorozat negyedik kötetét megelőzően három hasonló kiadvány látott napvilágot: *Régi magyar halételek*, *A halgazdaság rövid foglalatja* és a *Gazdasszonyoknak szükséges könyv*. A címekből is látható, hogy ezek a kiadványok népszerű témákat dolgoznak fel, szélesebb körben tarthatnak számot érdeklődésre, mint más kora újkori szövegek, amelyek a szűkebben vett szakmai közönségnek készülnek elsődlegesen. Bethlen Kata „orvosló könyve” is azért lehet érdekes a művelődéstörténész szakmán kívül, mert ma is igen kedveltek az életmód-, házi gyógymód- és receptkönyvek. A legtöbb háztartásban található olyan gyűjtemény, amely a generációkon keresztül öröklődő tapasztalatokat, tanácsokat rögzíti – leggyakrabban receptek formájában. A hasznos tudnivalók összegyűjtésére kezdetektől törekedtek az emberek, ezen ismeretek különböző regisztereit kialakítva az idők során – a lexikonoktól és enciklopédiáktól egészen a családi gyógymódokig. Az Attraktor kiadványai képesek megmutatni ezt a folytonosságot, és így utat találni a mai olvasók felé, érzékeltetve, hogy a 18. századi emberek nem is állnak olyan távol tőlünk, és maga a régi magyar irodalom is lehet érdekes bárki számára, nem elavult és unalmas szövegek tárháza.

A könyvgyűjtés, iskolák és templomok patronálása mellett szokták emle-

getni Bethlen Kata esetében az orvoslást is, mint közéleti és jótékony tevékenységeinek egyikét. Persze, ezek esetében az önreprezentáció aspektusáról sem szabad megfeledkezni, hiszen mindezek egyúttal annak is részét képezték, hogy egy főrangú (özvegy)asszony milyen képet jelenített meg magáról a nyilvánosság előtt. Így tehát a tudatossággal is számolni kell, amellett, hogy egy magas rangú asszony esetében nemcsak szokás, hanem elvárás volt, hogy gyógyítsa a háznépét. Bethlen Kata azonban e tekintetben is csaknem olyan hírnévre tett szert, mint hímezéseivel, ezért az egész környékről hozzá jártak az emberek bajaikkal. (Vö. PATAKI Jenő, *Árva Bethlen Kata az első magyar orvosnő*, Páosztörtűz, 1926/20, 465–467.) Levelezésében is gyakran esik szó különféle gyógyfüvekről, betegségekről vagy gyógymódokról, a könyvek beszerzése, hímezésminták cseréje, mesteremberek kitanítása mellett. (Pl. Turóczi Józsefnek vagy Teleki Lászlónak írott levelei, lásd *Árva Bethlen Kata levelei*, s. a. r. LAKATOS-BAKÓ Melinda, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002, 121, 128.) Ez jelzi, hogy a családban betöltött pozícióját, megítélését is befolyásolta orvosló tudománya, illetve hozzájárult a gyámolító, segítő patróna képéhez is.

Az orvosló könyvek már a 16–17. században is igen elterjedtek voltak, két fő típusuk a borbély-sebész kéziratok és a házi orvosságos könyvek. Ez utóbbi jellemzői, hogy a ház körül fellelhető alapanyagokból készült recepteket tartalmaztak, egyéb tudnivalókat is közvetítettek (pl.

a méhészettel, növénytermesztéssel kapcsolatban), és családon belül öröklődtek. (Lásd SZLATKY Mária, *Utószó = „Minden doktorságot csak ebből késértek”: Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből*, vál., névmutató, utószó SZLATKY Mária, Bp., Magvető, 1983 [Magyar Hírmondó], 402–407.)

Ezek a sajátosságok a későbbiekben is megmaradtak, így tehát nemcsak gyógy módokat tartalmaztak az orvosló könyvek, hanem praktikus tanácsokat is, amelyek minden háziasszonynak hasznosak lehetnek, mint például a szalonna helyes füstölése vagy a hajfestés fortélyja. Ehhez hasonló tudást közvetítettek bizonyos nyomtatott kiadványok a 18. században is: a németországi nyilvánosság számára például a *Frauenzimmer* lexikonok. Egy 1715-ös lipcsei kiadvány részletes előszava jelzi is, hogy azokat az ismereteket gyűjti össze, amelyek egy nő számára hasznosak, sőt szükségesek. (Gottlieb Siegmund CORVINUS, *Frauenzimmer-Lexicon*, Leipzig, Johann Friedrich Gleditsch und Sohn, 1715.) Ebbe pedig beletartoznak a konyhában, sminkelésben, gyereknevelésben, az otthon tisztántartásában való jártasságon kívül a megfelelő és követendő előképek is. Így kerültek be istennők, szentek, hősnők, próféta- és költőnők is az ABC rendet követő rövid szócikkek közé. Fontos tehát, hogy az ilyen jellegű gyűjtemények egyúttal kialakították azt az ismerethalmazt, amelynek egy nő birtokában kellett legyen, így közvetetten egy elvárt nőképet is megjelenítettek.

A 18. században a legtöbb háziasszony összegyűjtötte a hallott és kipróbált gyógymódokat, amit a korszak orvosi viszonyai tettek szükségessé. Ezeket részletesen is ismerteti Pataki Jenő *Árva Bethlen Kata az első magyar orvosnő* című

tanulmányában. Bod Péter feljegyzéséből tudható, hogy Bethlen Katának is volt három kéziratos orvosságos könyve (PATAKI, 467), de ezek egészen mostanáig nem kerültek elő. Az S. Sárdi Margit gondozásában megjelent, 13 könyvből álló kézirat az Országos Széchényi Könyvtárban található, és nincs rajta olyan jelzés, amely alapján egyértelműen Bethlen Katához lehetne kötni. S. Sárdi Margit a kézirat megtalálását követően közölte, korábbi publikációjában még csak egy főrangú erdélyi asszony könyvéről értekezett, akinek képzettségét a szöveg alapján igyekezett meghatározni. (S. SÁRDI Margit, *Főrangú hölgyek gyógyfüves könyvei = Áldás és átok, csoda és boszorkányság*, szerk. Pócs Éva, Bp., Balassi, 2004 [Tanulmányok a Transzcendensről, 4], 203–221.) Így rajzolódott ki egy gyakorló háziasszony képe, aki nem tudott latinul, németül is csak keveset, hiszen sok a helytelenül írt, félreértett idegen szó a kéziratban. De nem biztos, hogy a latin és német nyelv ismeretének hiánya ilyen egyértelműen kijelenthető, hiszen – ahogyan az „orvosló könyv” utószavában is írja S. Sárdi (124) – a kézirat összesen nyolc kéz nyomait mutatja, így egy-egy elírás nem feltétlenül a tulajdonos ismereteivel áll összefüggésben.

Négy évvel később már *Bethlen Kata orvosló könyve* címmel tudósított S. Sárdi a kéziratról a Magyar Könyvszemlében (S. SÁRDI Margit, *Bethlen Kata orvosló könyve*, MKsz, 124[2008], 69–71), felvonultatva azokat az érveket, amelyek Bethlen Kata tulajdonossága mellett szólnak. Ezek valóban egy irányba mutatnak: a címlapon olvasható „Anno 1737” felirat kronológiailag megfelel ennek. A kéziratban megemlített személyek (Borosnyai Nagy Márton és a könyv tulajdonosának Klára nevű lánya) kapcsolatban voltak a nagy-

asszonnyal: Borosnyai a Teleki család orvososa volt 1729-től 1732-ig, s Bethlen Kata 1731-ben elhunyt lányát Teleki Klárának hívták. A gyűjtemény 13. könyve a szemorvoslásnak van szentelve, amely területtel Bethlen sokat foglalkozott (magának is többször szemproblémái voltak), valamint, ahogy fent említettem, Bod Pétertől azt is tudjuk, hogy a nagyasszonynak volt három orvosló könyve. Ezek az ismeretek valóban mind elképzelhetővé teszik, hogy a szóban forgó kéziratot Bethlen Katához kössük.

Érdeemes megjegyezni, hogy S. Sárdi Margit már e korábbi közleményeiben „orvosló könyv”-ként említette a kéziratot, 2012-ben pedig ezzel a címmel adta ki. A kézirat gerincén és címlapján azonban az *orvosságos könyv* meghatározás szerepel. E cím kiadói módosítására viszont nem történt szerkesztői reflexió, indoklás. A változtatás azért nem teljesen indokolt, mert – ahogy Szlatky Mária utószavából is kiderül (SZLATKY, 402) – a legtöbb kora újkori magyarországi orvosló könyv inkább orvosságos könyvnek tekinthető, hiszen elsősorban recepteket közvetítenek, nem pedig orvosi eljárásokat. Mivel az S. Sárdi által kiadott kézirat is valójában orvosságos könyv (leszámítva a szemorvoslásról szóló egységet), ezért a szerkesztő által használt „orvosló könyv” megnevezését a továbbiakban is inkább idézőjelben használok.

A szemorvoslásról szóló rész – ahogy a kéziratból és a modern kiadásból is kiderül – Paulus Norstenberg művének másolata. Ez a munka Bethlen Kata könyvjegyzékében nem szerepel (SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, Szeged, Scriptum Kft., 1997), és egyelőre nem sikerült azonosítani sem, bár ez sem zárja ki, hogy a nagy-

asszonyhoz lenne köthető a munka. Az *Önéletírás*ban és különösen a levelezésben gyakran esik szó a főúri asszony betegeskedéséről, több ízben pedig szemproblémáiról: „Mikor már oly nehezen voltam, hogy szómban is hibázni kezdettem volna, szemeim világa elveszett, éppen csak a lélek és elevelenség volt még bennem; Isten kegyelméből eszemen voltam, és úgy gondolkodtam, hogy mindjárt a szoros számadásra állítatom elő.” (BETHLEN Kata *Önéletírása = Magyar emlékirók 16–18. század*, vál., kiad., jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982 [Magyar Remekírók], 756.) Vagy: „Én is, ha Isten engedi, holnap bémegyek Szebenbe, mivel azelőtti bennlétemkor eret nem vágattatván magamon az alkalmatlan idő miatt, a szememet is nem orvosoltathatván, most megpróbálom, ha valamit használhatnék magamnak, mivel nagy mértékben vagyok most rajtam a szememnek fájdalma.” (*Árva Bethlen Kata levelei*, id. kiad., 100.) Nem meglepő tehát, hogy külön gondot fordított ennek orvoslására. Házi orvosától sok egyéb gyógymódot maga is megtanult. Erre utal Bod Péter gyászversében is: „Gyógyítást gyakorlott gyakran még maga-is, / Kivált szem fájdalmit boltsen orvoslotta, / Hállýogot a' szemről könnyen el-oszlatta, / E' hasznos Tudományt néki tanította / Más Doktorok között egy jó oculista.” (BOD Péter, *Tiszta, fényes, drága bíbor*, Kolozsvár, 1762, C7–C8.) Később a *Magyar Athenas*ba bekerült négy nő között is szerepel Bethlen Kata, érdemei felsorolásában pedig Bod ismét megemlíti a gyógyító tevékenységét: „Vonatott kivált az orvosi tudományokra, tudta is azt a tudományt alkalmasint, megtanulván Köleséri Sámuel, Simoni Márton és Borosnyai Márton *medicinae doktoroktól*, nevezetesen a füveknek természeteket,

erejeket, hasznokat; melyekkel a szegényeknek felette sokat használt.” (BOD Péter, *Magyar Athenas*, s. a. r., jegyz., utószó TORDA István, Bp., Magvető, 1982, 283.)

S. Sárdi már 2008-ban, a Magyar Könyvszemlében megjelent írásában jelezte, hogy a kéziratot össze kellene vetni Bethlen Kata kéziratosa leveleivel. Ám ezt nem tette meg, mivel állítása szerint ilyen nem maradt ránk (leszámítva az aláírását), így filológiailag bizonyíthatatlan, hogy az ő „orvosló könyv”-éről van szó. Ugyanez az érvelés került be a szövegkiadás utószavába is: „És sajnos, bár ez nem köztudott, Bethlen Kata sem írta a maga kezével a leveleit, [...] csupán az aláírásuk autográf. Így, noha látok hasonlóságot néhány receptíró és levélíró kéz között, ezek nem jelenthetnek bizonyosságot a kézirat tulajdonosára nézve. Az »Arva Bethlen Kata« szavak pedig oly kevés lehetőséget kínálnak az összevetésre, hogy még azt sem tudjuk megállapítani, fölbukkan-e az ő írása a kézirat másolói között. Filológiai értelemben véve tehát nem tudjuk bizonyítani, mégis minden esély mellett szól, hogy a kézirat Bethlen Kata orvosló könyve volt.” (126.) Ezzel szemben szeretném jelezni, hogy az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában az *Önéletírás* egy töredékének az autográf változata megtalálható, illetve ott és más gyűjteményben Bethlen Kata néhány saját kézzel írt levele és végrendelete is hozzáférhető. Kár, hogy az összevetés végül a szövegkiadás előkészületei során is elmaradt, pedig az attribúció szempontjából mindenképpen szükséges elvégezni e feladatot.

A Bethlen Kata kritikai kiadás résztvevőjeként a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyében folyó előmunkálatok keretében több ízben is megvizsgálhattam

Kolozsváron a patróna autográf kézíratait, s összevetettem ezeket az OSZK-ban őrzött „orvosló könyv” kéziratával. Így kimondhatóvá vált, hogy az 1737-ben készült gyűjtemény szövegei közül egyik sem a református nemesasszony kezétől származik. A legtöbb kézírás kimunkált, jól olvasható, s feltehetően íródeák munkája. Az 5. könyv 7. részénél felbukkan ugyan egy addig ismeretlen, nehezebben ksilabizálható írás, több helyen elkenődött tintával, foltokkal, az autopszia nyomán azonban világossá vált, hogy az övé ugyan ehhez hasonlóan (sőt valamelyest ennél is jobban) kusza, illetve következtelen és rossz helyesírású (vö. MARKOS András, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 1969, 339–357), ám az OSZK-ban őrzött orvosságos könyv e bejegyzése mégsem származhat tőle. A mondatkezdő *b* betűk, az *f*, *k* és *sz* betűk stb. eltérése szembeötlő. Az íráskép is különbözik, az orvosságos könyv vizsgált kéziratában jobban kötődnek egymáshoz a betűk, kevésbé különállóak, mint Bethlennél.

Úgy látom tehát, hogy noha S. Sárdi Margit feltételezése valószínűnek tűnik, minden kétséget kizáró bizonyíték továbbra sincs arra, hogy a most publikált kézirat Bethlen Kata tulajdonában lett volna. Ezért magam a kérdőjellel gyengített attribúciót tartom célszerűbbnek, kiegészítve a fentebb megindokolt címmódosítással: Bethlen Kata (?) *Orvosságos* könyve. Mindezek mellett megállapítható, hogy a receptek szakszerű és alapos, kontextus- és íráskép-elemzésben gazdag utószóval ellátott kiadása hozzájárulhat a 18. század művelődés- és társadalomtörténetének megismeréséhez, illetve a Bethlen Kata-kép további árnyalásához.

Gesztelyi Hermina

Magyar Arión. Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről

Szerkesztők Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Budapest, reciti, 2011, 450 l.

Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) munkásságának szerteágazó aspektusait, a különböző tudományterületekhez tartozó munkáinak elemzéseit, gyűjtőszemlédélyének eredményeit 29 tanulmány foglalja össze ebben a Csörsz Rumen István és Hegedüs Béla által szerkesztett, csaknem 500 oldalas kötetben, amely hálózati kiadásban 2011-ben jelent meg (<http://plone.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/pha/magyar-aron>), nyomtatott formában pedig 2012-ben. Elsősorban nem a terjedelem miatt számít ez hatalmas eredménynek, hanem azért, mert egy olyan szerzőről van szó, akiről nem született monográfia, aki a magyar irodalomtörténet-írásban eddig csak marginálisan volt jelen.

A kötet ugyan konferenciakötetként határozza meg magát, ám a 2010 októberében megrendezett konferencia előadóinak számához képest a szerzők száma szinte megduplázódott. A Pálóczi Horváth Ádám születésének 250. évfordulójára szervezett tanácskozás szervezői – e kötet szerkesztői – maguk is meglepődtek a nem várt mértékű érdeklődést tapasztalva, így az eredetileg egynaposra tervezett konferencia kétnapos tanácskozássá, a kötet pedig szinte a kutatók befogadóképességét is meghaladó méretűvé duzzadt. A jelenségnek természetesen több magyarázata is van. Amellett, hogy az író munkássága egyrészt bizonyítéka lehet a 18. század végére jellemző „egyidejű egyidejűtlenségeknek”, az egymás mellett élő, egymástól sokszor nagymértékben eltérő műveltségi programoknak, az egyetlen életművön belül jelentkező, feloldhatatlannak tűnő ellentmondásoknak.

Ám az is bizonyos, hogy a korszak kutatói elkerülhetetlenül találkoztak már Pálóczi Horváth Ádám munkásságának valamelyik szegmensével. A költő ugyanis szinte programszerűen próbált nagyon aktuális lenni, kapcsolati hálójának vizsgálata azt bizonyítja, hogy minden, a korban fontosnak számító, de egymással gyakran nem kommunikáló regisztert elért: Kazinczy és Csokonai mellett a korszak arisztokráciáját, a feltörekvő női szerzőket, és a szóbeliség primátusát valló alkalmi költők csoportjával is kapcsolatot ápolt. Életművének tematikai és formai gazdagsága pedig azzal az alkotás-lélektani folyamattal magyarázható, amely a szerzőt mindig újabb műfajok kipróbálására ösztönözte.

A kötet a legkülönbélebb megközelítéseknek adott teret, s a használt módszertannak sem szabott határt. Az egymásnak időnként ellentmondó tanulmányok, a lezáratlan kérdésfelvetések azt a MARGÓCSY István által korábban megfogalmazott (*A felvilágosodás határai és határtalansága*, Erdélyi Múzeum, 2007/3–4, 4–12) sejtést erősítik, mely szerint a 18–19. század fordulójának irodalmi mozgásai nem írhatók le egyetlen szintetizáló narratívával, sokkal inkább azt kell látni, hogy itt több, az európai felvilágosodás eszmei hatása alatt álló gondolat keveredett az alapvetően konzervatív vidéki literátusréteg értékrendjével. Amennyiben ezt nem vesszük figyelembe, folyamatos ellentmondásba ütközünk, és értetlenül állunk a jelenség előtt, hogy a wolffi pszichológiát magyar nyelvre ültető, vagy a műveiben a korai liberalizmus értékrendjét képviselő szerző hogyan írhat olyan alkotásokat, amelyek

nagymértékű intoleranciáról, idegengyűlöletről tanúskodnak, illetve a szabadkőműves szimbolikát használó Horváth hogyan alkalmazza hasonló természetességgel a biblikus motívumokat. Az egyes részdiszciplínák sikerrel működtetik az olyan típusú elemzéseket, amelyek nem feltétlenül szintetizálásra vagy az ellentmondások feloldására törekszenek, az általános jellemző mégis az, hogy ezeket a széttartó mozgásokat nehezen lehet egyetlen életművön belül értelmezni.

A kötetben több olyan tanulmány is van, amelyek szóhasználata arra a hagyományra épül, mely szerint a művelődéstörténeti, kultúrtörténeti kuriózumok alacsonyabb rendűek az esztétikai értékeket produkáló, vagy akár az esztétikai mércét kidolgozó szerzők életművéhez képest. Így lesz Pálóczi Horváth Ádamból a 19. század elejére már meghaladottnak tűnő polihisztor, akinek munkássága sokrétű ugyan, de a létrehozott művek többnyire másodrangúak, amelyeket sokszor kell mentegezni, vagy magyarázni, hogy miért is nem kerültek be az irodalmi kánonba. A kulturális fordulat óta természetesen megváltozott a beszédmód, s amióta az irodalmat kulturális tevékenységként értelmezzük, más megvilágításba kerültek azok a szerzők is, akiket az esztétikai primátust hirdető irodalomtörténet másod- vagy akár többedrangú alkotóknak tartott. Ilyen értelemben Pálóczi Horváth akár az „állatorvosi ló” szerepét is betölthetné, hiszen az életmű – és bemutatása – demonstrálhatná az eddig felvetett összes aspektust. Teljesen koherens módon ezt természetesen csupán egy monográfia tudná megvalósítani, mert az életmű által kínált tematikai gazdagság azzal járt, hogy diszciplinárisan és metodológiai-

lag is eltérő tanulmányok keletkeztek, az interdiszciplinaritás és intermedialitás pedig – bár kétségkívül a teljes kötetre jellemző – az egyes tanulmányokon belül is megnyilvánul. Nagyon sok esetben a tanulmányok belső kommunikációt folytatnak, de néhol mégis hiányérzetként csapódik le az olvasóban, hogy az egyes részterületeken elért eredmények nem minden esetben hasznosulnak az életmű más aspektusával foglalkozó kutatásokban. A magyarázat erre az lehet, hogy a szerkesztők kénytelenek voltak valamilyen tematikus rendbe helyezni a tanulmányokat, amellyel egyfajta olvasatot is kijelöltek az adott egységbe integrált szövegeknek.

A továbbiakban igazodom ugyan a szerkesztők által kijelölt panelekhez, de próbálok arra is felhívni a figyelmet, ha tematikus vagy módszertani kapcsolatot vélek felfedezni egymástól nagyon távolra került tanulmányokban is. Mégsem a klasszikusan első helyre sorolt, az életrajzzal és a művek forrásával foglalkozó *élet, forrás* című fejezettel indítok, hanem a korábbi irodalomtörténeti gyakorlatnak megfelelően utolsó helyre száműzött közköltészeti fejezettel, melyet lakonikusan *köznek* neveztek el a szerkesztők, és amely hét tanulmányt tartalmaz. Az itt is publikáló Küllős Imola és Csörsz Rumen István szövegkiadói munkásságának és kutatásainak köszönhetően a 18–19. századi magyar irodalom kutatásában megszűnőben van az a tendencia, amely a közköltészeti alkotásokat csupán esztétikai értékkel nem rendelkező, az értékesnek nevezett irodalom periferiájára szorult halmazként kezeli. Ez esetben viszont véleményem szerint arról van szó, hogy a 18–19. századi közköltészeti kutatások fellendülése, a korábban csak

sejtett anyag mennyisége és működése nem csupán Pálóczi Horváth Ádám közvetlenül ez irányú tevékenységére, vagyis az *Ötödfélszáz Énekek* összegyűjtésére volt hatással, hanem a teljes életművet végig lehetne gondolni a Csörsz Rumen István által kidolgozott és a közköltészeti alkotásokhoz közel álló művek esetében sikerrel alkalmazott módszertan segítségével.

Brutovszky Gabriella tanulmánya jó példája annak, hogy a már bejáratott fogalmak hogyan alkalmazhatók egyetlen szövegcsoporthra – jelen esetben a gyűjteményekben fellelhető, valamint Pálóczi Horváth saját szerzeményeinek tekintett németellenes versek esetében. A vario- és topogenetikus hatások kimutatása ellenére ezeknek az alkalmi költeményeknek az esetében továbbra is felmerül a referenciális olvasat, amely a paszkvillusok sajátosságából ered: az adott politikai vagy közéleti esemény ma már nehezen fejthető fel. Ha viszont lemondanánk ennek kényszeres akarásáról, és esetleg azt vizsgálnánk, hogy az itt alkalmazott toposzok miként türemkednek be az életmű más jellegű regisztereibe, akkor könnyebben értelmezhetők lennének a Feldmájer Benjámintól az első fejezetben felvetett problémák: Pálóczi Horváth hol a liberalizmus fogalmait, hol pedig a nyelvi alapokon nyugvó kulturális nacionalizmus szótárát használja. Nem feltétlenül az eszmék ütköznek ebben az esetben, mint inkább a különböző regiszterekből származó nyelvhasználat, annak időnkénti tudatos keverése.

Csőrsz Rumen István tanulmánya nemcsak azt bizonyítja hatásosan, hogy az *Ötödfélszáz Énekek* az eddigi vélekedéssel ellentétben nem egyszerűen egy tudatosan gyűjtött és szerkesztett szekunder forrás, hanem egy kiadásra kész letisztá-

zott szövegegyüttes; azt is bemutatja, hogy az ebből származó hagyományt Horváth Ádám milyen sokrétűen építette be saját életművébe. Megállapításai, melyek szerint a régiséghez való vonzódás, a töredékes emlékezet, az erős variogenetikus mozgástér a kulcsszavai ennek az életműnek, kiterjeszhetőek a dalköltő poéta más működési területeire is, a többszörös továbbírás bölcséleti műveinek megértésében is segíthet. Pálóczi Horváth néphagyományhoz való viszonyát elméleti megalapozottsággal Küllös Imola tanulmánya vezeti fel, emellett a korabeli néphagyomány/közköltészet hatását vizsgálja a nemzeti nyelvű költészet fenntartásában, megújításában, mely a vidéki literátus emberek sajátossága is lehetett. Voigt Vilmos feladat kijelölő tanulmánya Pálóczi Horváth proverbiumgyűjteményét kontextualizálja, s arra hívja fel a figyelmet, hogy a korszak más gyűjteményeivel összevetve kiderül: a legtöbbet épp költőnk foglalalkozik a szólások elméleti kérdéseivel, osztályozásával és besorolásával, ami megkönnyítheti a parömiológiai kutatásokat végzők feladatát.

Tari Lujza a népzene tudomány módszereivel mutatja be a német és magyar dallamok keveredését, illetve azt a módszert, amely segítségével költőnk népzenei és közzenei motívumokat adaptál az eddig saját szerzeményeknek tekintett dalokba. Ezzel újra visszajutunk ahhoz az általános alkotás-lélektani momentumhoz, amely Pálóczi Horváthot jellemezheti: az életműbe a legkülönfélébb regisztereket építi be. Ezt erősíti Csörsz Rumen István adattára, amely az *Ötödfélszáz Énekek* esetében mutatja be, miként rétegződnek egymásra a közép-európai zene vándormotívumai, amelyek az adott nép zenei és metrikai szabályai szerint

válnak egyedivé. Az egységet és a kötetet Török Zsuzsa tanulmánya zárja, mely a dalgyűjtemény 1814-es másolatának rejtélyes útjával foglalkozik. Ez a tanulmány az első blokkba is kerülhetett volna, de a Pécsről Erdélybe, majd innen Budapestre vándorló kézirat útja hasonlatos lett a közköltészeti darabok terjedésének jellegéhez: hol felbukkant, hol eltűnt, használói saját, egymástól eltérő emlékeket rendeltek hozzá, ugyanakkor bizonyítja egy ilyen jellegű dalgyűjtemény fontosságát a 19. századi használók körében.

Az *élet, forrás* címet viselő fejezet arra tesz kísérletet, hogy a vidéki (gyakran) magányos életforma egy-egy szegmensét feltárja. Ez a panel viszont azt is bizonyítja, hogy mennyire távol állunk még egy monográfia megírásának lehetőségétől: Lengyel Réka és Orosz Andrea forrásfeltáró és -közlő tanulmánya a levelezés összegyűjtésének és kiadásának fontosságára hívja fel a figyelmet. Ráadásul erre nem csupán az írói életút feltárása miatt van szükség, hanem a korszak irodalomszervezési próbálkozásainak teljesebb megrajzolásához: a Széchenyi Ferenchez szóló levél szervesen illeszkedik a Bessenyei – Aranka György – Döbrentei Gábor-féle akadémiai tervekhez, és a párhuzamos elemzések segítségével felsejlenek a különböző földrajzi és politikai közegben mozgó eltérő stratégiái: míg Széchenyi Ferenc a szabadkőművesség vádjától való félelmében utasítja el egy hipotetikus társaság gyűléseit, az erdélyi Bánffy György gubernátor vállalja ennek kockázatát, sőt adott esetben meg is védelmezi a tudós tagokat a vádaskodásoktól. Orosz Andrea levélközlése és tanulmánya pedig a korabeli literátus nemesség szerepköreinek sokrétűségére hívja fel a figyelmet.

Ennek a többszatosításnak és a különböző szegmensekhez tartozó, egymástól eltérő jellegű értékrendnek a feltárása és egymásra épülése is segítheti annak a problémának a megoldását, amit a már említett Feldmájer Benjámintól részletez tanulmányában: a liberális és kulturális nacionalizmus szótárának a keveredése az életműben. Ugyanakkor Feldmájernak abban is igaza van, hogy a Pálóczi Horváthra vonatkozó megállapítások gyakran megelőzik a művek újraolvasását, a (szépirodalmi) művek szereplőit kritika nélkül szócsöveknek tekintjük, akik szerzőjük liberális elveit vallják – még akkor is, ha ez más típusú vagy műfajú szövegeinek eszméivel nem egyeztethető össze (korábban leginkább a *Felfedezett titok* esetében volt ez érvényes). A fikciós műfajok értékrendje gyakran konfrontálódik a magánember cselekvési stratégiáival, ami nem csupán Horváthra jellemző, hanem a korszakra talán általánosan is. A felvilágosodás eszméinek hirdetése és gyakorlatba ültetése nem történt egyidejűleg, a konfliktusok feltárása annak megértésében is segíthet, miért volt olyan könnyű 1795 után e gondolatiság elhallgattatása. A fentebb említett tanulmányok az életút megértéséhez visznek közelebb, a monográfia megírásához viszont kétségkívül szükség lenne Pálóczi Horváth Ádám műveinek kritikai kiadására is. Ennek előkészítő munkáiról számol be Tóth Barna. Egyelőre az 1796-ig keletkezett művekről van szó, s majd egy következő fázisban kerülhetnek sajtó alá a későbbi munkák. A feldolgozáshoz viszont talán le kellene mondani az oly gyakran tévútra vezető, az elsőséget hangoztató retorikáról: Horváth munkáinak jelentősége nem abban áll, hogy először foglalkozik a magyar verstan szabályaival, hogy először ad ki

magyar nyelven pszichológiát stb., hanem – ahogyan egyébként az elméleti és műelemzési részben helyet kapó tanulmányok hatásosan bizonyítják – az ezekben megfogalmazott gondolatiságban, mely a másoktól adaptált eszméket egyéni látásmóddal egészíti ki.

Németh József tanulmánya életút és alkotásfolyamat egymásra hatását bizonyítja az író petrikeresztúri évtizedének feltárásával. Vámos Hanna ugyanitt publikált dolgozata iránt az érdeklődés váratlanul átlépte az irodalom- és kultúrtörténettel foglalkozók szűk körét, és Pálóczi Horváth egyik titkosírással írott könyvének megfejtésével a nagyközönség előtt is ismertté tette az író személyét és különösen szabadkőműves munkásságát. A napi médiában szenzációként kezelt kutatás a korszak ideológiai összetettségére is ráirányíthatja a figyelmet, s bár nem biztos, hogy ennek következtében tömegek fogják olvasni Horváth műveit, viszont amennyiben ez mégis megtörténne, a kötet következő két fejezete az értelmezésben is nagy segítségükre lehet.

A főleg bölcseleti művekkel foglalkozó eszmetörténeti (*elmélet*) és a szorosabb műelemzéseket felvonultató értelmező (*mű*) fejezet csak a szigorú szerkesztői – a kötet átláthatóságát elősegítő – tagolás szükségszerűsége miatt vált szét, a tanulmányok viszont nagyon szorosan kötődnek egymáshoz. A keletkezett szövegek egy módszertani játék eredményeiként is felfoghatók: hogyan lehet az életmű egyes szegmenseit különböző metódusokkal részletekbe menően feltárni. Ha hívószóként a fiziko-teológiát és a teológiai *versus* tudományos lélekszemlélet tételizzük, akkor a tanulmányok nagy része bevonható ebbe a kísérletbe. Részen kontextuális, részben hermeneutikai

elemzések próbálják megértetni Pálóczi Horváth Ádám dilemmáit. Szörényi László fejezetindító tanulmánya az apa, Horváth György szövegének elemzésén keresztül mutatja be azt a már többször hangoztatott eljárást, amely meghatározza majd a fiú alkotási stratégiáit is. Már Horváth György is a pogány műveltséget keveri a fiziko-teológia elveivel, felekezeti toleranciája pedig abban nyilvánul meg, hogy előszeretettel használ katolikus forrásokat is.

Ugyan az összehasonlító elemzések-ből az eddigi irodalomtörténeti hagyományban Pálóczi Horváth Ádám került ki vesztesként, a kötet szerzőiben nem ez a kompetitív szándék munkált, amikor a korszak egyéb, reprezentatívabbnak számító műveivel vetették össze szövegeit. Balogh Piroska hosszasan értekezik Szerdahely György Alajos csillagászati verseiről, amíg meggyőző módon bizonyítja hipotézisét: nem feltétlenül csak az ismeretterjesztési szándék munkált a korszak szerzőiben akkor, amikor a newtoniánus tanokat versbe szedték, hanem többnyire az örökkévalóságról való gondolkodásnak eszközei a poémák. A csillagok között lakozó Isten ugyanis két úton közelíthető meg: az asztronómia és a költészet útján. A *Leg-rövidebb nyári éjtszaka* című Pálóczi Horváth-vers átértelmeződik ezáltal, de az elemzés kapcsolódik az eddigi konklúziókhoz is: a költő úgy tudja megteremteni saját koherens világát, hogy például a csillagászatot a mitikus asztrológiával, a bibliai hermeneutikával és spekulatív kozmogóniával kombinálja, antik, keresztény és csillagászati szimbolikát használva. A fiziko-teológiai költemények így illeszkednek abba a gondolatkörbe, amelyek az örökkévalósággal, a lélek halhatatlanságá-

val foglalkoznak. Hegedüs Béla az író álomról és fantáziáról szóló műveinek értelmezésével bizonyítja, hogy Horváth tudatosan válogatott a különböző ismeretelméleti nézetek között. Az eltérő műfajú szövegek álomról való fejtegetéseiben szintén a lélek halhatatlanságának kérdése sejlik fel: az eldöntendő kérdés, hogy a lélek passzív befogadója-e, vagy aktív előidézője az álmokképeknek.

E kérdésekhez szorosan kapcsolódnak a Borbély Szilárd és Jankovics József által felvetett – egy-egy vers elemzése során felmerülő – meglátások. Az Ányos Pál haláláról írott versében ugyanis költőnk elér a metafizikus gondolkodás határához, ahonnan visszatér a katolicizmus középpontjához és lélekről vallott felfogásához. Borbély Szilárd Pálóczi Horváth és Csokonai értelmezésében az örökkévalóság másik tényezője – az idő képezi a központi kategóriát, amihez viszonyulni kell, ugyanakkor ő maga is belátja, hogy ezekben a művekben egyelőre csupán felsejlik, de alaposabb elemzést igényelne az az esztétikai elvek által leértékelt hatalmas terjedelmű hagyomány, amelyről a versbeszédék bölcséleti és teológiai kifinomultsága tanúskodik. Hermann Zoltán tanulmánya a lélek halhatatlanságának kérdését a korszak más műveinek kontextusába helyezve kezeli, ezáltal rálátást biztosít arra, hogy Horváth döntései, a teológiai és ismeretelméleti hagyomány ötvözése nem véletlenszerű, hanem időnként politikai és etikai aspektusok figyelembevételével történik.

A kötetben többször előkerül az érzékeny levélregény korabeli jelentősége, de leghangsúlyosabban ezen a ponton kapcsolódik a lélekről való gondolkodás Pálóczi Horváth Ádám *Felfedezett titok* című regényéhez. A *Fanni hagyományai*

nem értelmeződhetne ugyanis a lélek halhatatlanságának korabeli elméleti megfontolásai nélkül, ugyanakkor nyomasztó lehetett Kazinczy *Bácsmegyejében* a test halálának tragikus materialitása és anyagként való újratermelődése. A *Felfedezett titok* újraolvasását és árnyaltabb értelmezését sürgeti mind Szilágyi Márton, mind pedig Labádi Gergely. A lélek és Teremtő viszonyához, ennek regénybeli megjelenéséhez legközelebb akkor jutunk, ha a szöveg szerves részeként kezeljük az új kiadásból már teljesen kihagyott két katolikus imát is – véli Szilágyi Márton, ezáltal átértelmeződhet az eddig leginkább a szabadkőműves szimbolika felől tárgyalt szöveg. Labádi a főszereplő pszichikumából indul ki, annak végletes magányossága, értetlensége a világgal szemben vezet a személyiség széthullásához, nem pedig a szabadkőművesek köréből való kirekesztettsége.

Fikciós és értekező próza így kapcsolódhat össze, hiszen a psziché Pálóczi Horváth szerinti működéséhez leginkább az általa írott *Psychologiát* tanulmányozva juthatunk közelebb. Laczházi Gyula és Csabai Lucia tanulmányai révén érthetjük meg ezt az elméleti problémát, de tulajdonképpen továbbra is a lélek halhatatlanságának problémakörénél tartunk. Csabai Lucia részletesen elemzi a szöveget, Laczházi Gyula viszont egy általánosabb problémára hívja fel a figyelmet: a megértést nehezíti, hogy a felvilágosodás korának lélektani irodalma alig ismert. Ezért Horváth művét tudomány- és esztétörténeti kontextusban értékeli, és bár elismeri szövegének értékeit, kisebb fokú elmaradottságot is érzékel a korszak eszméihez képest.

Az egyes művek elemzésén túl a műértelmező fejezet egyik legnagyobb hozá-

déka, hogy kontextuálisan is betagozza az életművet. Ezáltal láthatóvá válnak az eltérő alkotási stratégiák és irodalomszemléletek. Gyapay László tanulmányából például világosan kiderül, hogy Pálóczi Horváth Ádám szerzői és irodalomszervezői tevékenységét mennyire erősen meghatározta az, hogy ő az irodalmi művek közvetlen társadalmi hasznosulásával számol Kazinczyval szemben, aki a nehezen mérhető morális eredményben bíz. Ugyancsak a Kazinczyval való özszevetés a kiindulópontja Egyed Emese tanulmányának, aki viszont tovább tágtítja a kört, és Horváth *Hunniását* beilleszti a Voltaire-fordítások, -adaptációk és -imitációk sorába, különösen Fekete János műveivel vetve össze azt. A *Hunniás* újraolvasását Hász-Fehér Katalin végzi el, aki a cselekmény struktúrája, az eposzi logika és narráció vizsgálata után az utalások bonyolult hálózatát, az irodalmi mintákat, intertextusokat és a klasszikus imitációs eljárásokat is felfejti. Gyapay László meglátásaihoz köthető Sirató Ildikó tanulmánya, aki Pálóczi Horváth három drámaszövegének kontextuális elemzésével bizonyítja, miért nem voltak ezek sikeresek a korszakban. Míg ugyanis a versek esetében tekintettel volt közönségére, drámaszövegei ahhoz a hagyományhoz kapcsolódnak, amelyek ezeket a szövegeket a bölcséleti irodalom részeként tekintették, s alig reflektáltak a befogadó közönség nyelvi

és kulturális szintjére. Polgár Anikó és Csehy Zoltán tanulmányának eredményei szintén a teljes életművizsgálaton belül hasznosíthatók. Horváth antikvitáshoz való viszonyának értelmezése elvezethet az önreprezentációs gesztusok megértéséhez, a szöveggenerálási stratégiák és a szöveg-hagyományhoz való viszony megértéséhez.

A kötetből – és remélhetőleg az azt ismertető recenzióból – az derül ki, amit a szerkesztők már a bevezetőben is hangoztatnak: gyakran azért marad olyan sok nyitott kérdés, mert hiányoznak az alap kutatások. Ez ebben az esetben leginkább a felvilágosodás korának pszichológiai és bölcséleti irodalmának feltáratlanságára vonatkozik. Ezt a hiányt igyekszik pótolni az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi osztálya által indított, magyar bölcselkedők szövegeit kiadó sorozat (első kötete: *Magyarországi gondolkodók: 18. század*, szerk. Tüskés Gábor, Bp., Kortárs, 2010 [Magyar Remekírók]). Az eszmetörténeti kutatások eredményeinek egyes életműveken belüli érvényesítése minden esetben egyedi aspektusokat tárhat fel. A kötet viszont hatásos bizonyítéka annak, hogy az egyes életművek is a felvezetőben hangoztatott tézis bizonyítékai: a 18–19. század táján értelmezett fordulójának széttartó mozgásai nem írhatók le egyetlen szintetizáló narratívában.

Biró Annamária

Hovánszki Mária: Csokonai és az érzékeny énekelt dalköltészet

Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013 (Csokonai Könyvtár, 53), 371 l.

Ha bárkinek kétségei voltak afelől, hogy az interdiszciplináris kutatás valóban hozzásegíthet-e az irodalomtörténeti elemzések finomításához, örömmel jelentem, hogy e törekvések igazát egy új, példaértékű monográfia is bizonyítja. A témaválasztás és a szerző zenei képzettsége magában hordozta ugyanis, hogy az irodalmi szempontok mellett számos zenetörténeti és -elméleti probléma is helyet kapjon a kötetben, amely eredetileg PhD-disszertáció, majd a Csokonai Vitéz Mihály énekelt költészetét bemutató, kritikai igényű DVD-ROM kísérőszövege volt (2009). Az értekezés igazi szakmai pályafutása mégis most, könyv alakban kezdődik, s bizony sok meglepetést tartogat a Csokonai-kor poétikájához. Érdemes néhány témakört kiragadni, a teljesség igénye nélkül.

A monográfia három fő részre oszlik. Az első, hiánypótló fejezet a magyar érzékeny dalköltészet elméleti és történeti alapjait vázolja fel. Csokonai idejében egyszerre lehetünk szemtanúi a korábbi hagyomány(rendszer) működésének, illetve az újításoknak, a programszerű műdalköltészet hazai elterjedésének. A csak sejthető középkori, majd jobban körvonalazható 16–17. századi előzmények után mennyiségét és változatosságát tekintve is igen jelentős a 18. századi énekköltészet repertoárja. A nótajelzések régies, de roppant praktikus gyakorlata egészen a 19. századig (sőt voltaképp napjainkig) húzódik, s ekkoriban nagyban segíti a variálódást, a közköltészeti létmódot, amely állandó lehetőségként kínálkozott bárminémű énekköltészet számára, akár szerzői szövegek, akár anonim alkotások

voltak. A másodlagos szóbeliség világa ez, regisztráltól függetlenül, legyen szó kocsmái gajdolásról vagy arisztokrata szalonok énekkultúrájáról. Hovánszki azon kijelentését, mely szerint a közköltészet „terjedését és memorizálását mindenekelőtt a dallam biztosította” (13), a lírai műfajokra nyugodt szívvel alkalmazhatjuk, de ne feledkezzünk meg az alkalmi költészet gazdag terméséről sem, amely elsősorban élőszóban, szavalatként hangzott el – jeles napi köszöntőként, vőfélyrigmusként vagy halottbúcsúztatóként.

A fejezet nagy érdeme, hogy túllép a *szövegvers* mesterséges, bár a szakirodalomban axiómaként élő fogalmán, s *dallamkövető* versekről, továbbá az *ének-* és a *dalköltészet* árnyalt megkülönböztetéséről beszél (14–15), majd történeti tagolást ad. A régi magyar prozódia tudományos és irodalmi programmá duzzasztását Pálóczi Horváth Ádám verstani jegyzetei kapcsán idézi fel; az ő elveit közeli barátja, Csokonai is jól ismerhette. A hazai egyházi énekkultúra szintén élen járt a formai újítások népszerűsítésében, akár a 17. századi, akár a későbbi népénektárra gondolunk. A sokféle előzmény után kikristályosodó *érezékeny énekelt dalköltészet* az 1780-as évektől, Mészáros Ignác *Kártigámjának* óriási sikerétől csaknem 1830-ig érezteti hatását: a költői gyakorlatban az elméleti tudatosságot, a nyugat-európai érzékeny dalkultúra hazai jelenlétét, s leginkább a kötött ritmusú, zongorakiséretes műdalok formahű „újraszövegezését”. E kölcsönhatások egyrészt már a régebbi dallamkövető versek körében megfigyelhetők, de a zenei ins-

piráció ekkoriban jut vezető szerephez a prozódiaiban. Hovánszki itt nemzetközi kitekintést ad a rokokó, majd korai klasszikus érzékeny dalirodalmáról, kiemelve Rousseau hatását a közösségformáló „nemes egyszerűség” zenei divatjának elterjesztésében.

A szerző ennek kapcsán felhívja figyelmünket a felekezeti különbségekre: a bécsi osztrák–olasz(–francia) muzsika (Steffan, Haydn stb.) elsősorban a hazai katolikus intézmények fejlettebb zeneelméleti oktatása révén talált utat a magyar értelmiséghez (Verseghy Ferenc, Révai Miklós), míg a német protestáns *Musenalmánachok* egyszerűbb, gyakran az ottani populáris zenével, sőt közköltészettel rokon repertoárja nálunk is inkább a református iskolák neveltjei révén terjedt, bár épp ezért talált lassabban utat a magyar elithez, amely gyanakodva figyelte e könnyűzenei vonásokat. Csokonai nyugatias műdalai radikális újítások voltak a konzervatívabb, a közköltészet határán mozgó protestáns kollégiumi kultúrához (Kazinczy szavaival: a debreceni „mendiká[n]s tónushoz”) képest, mintegy tudatos elrugaskodásképp e populáris-provinciális keretektől (39). Az ő esetében sikeres kísérletekről, a felekezeti korlátokon átlépő, kozmopolita költői pozícióról beszélhetünk – Haydn- és Mozart-fordítások, a *Muzsikális Gyűjtemény* (1803) kiadása stb. –, másoknál inkább kompromisszumokról, a *sperontizmus* hazai továbbfejlesztéséről (42–43). Ráadásul az utólagos megzenésítések köre is bővült: épp Csokonai-versek lettek egy új zenei nyelv próbadarabjai Fusz János és Pfeifer Ferenc dallamaival. A női közönség kegyeinek keresése és az erkölcsnemesítő, „csiszoló” szándék remek lehetőséget talált a műdalköltészetben, amely később,

a reformkor társasági zeneéletében érte el hazai csúcst.

A *verbunkos* témakör elemzése (66–76) messze túlmutat egy zenei korstíluson, hiszen ez sajátos ötvözet, nyugvópontja volt sokféle irodalmi és imagológiai törekvésnek is: mondhatni a magyar karakter európai köntösbe bújtatott, így nemzetközi tekintélyt kapó (Haydn, Beethoven stb.) megnyilatkozása, védjegye. A kötet nézőpontjából: ez lett „az érzékeny magyar zenei stílus” (66), s a magyar tudós hazafiság éppoly remek eszközhöz jutott általa, mint a Napóleon-kori propaganda, illetve a versújítással kísérletező költők, vö. a trochaikus lejtés túlsúlyával, amelyet „magyarnak” éreztek, szemben a nyugatias jambussal (127). Csokonai e dallamkultúrában is jártas volt, gondoljunk csak *A' Reményhez* Kossovits Józseftől kölcsönzött dallamára, amelyet ekkoriban széles körben ismertek mint lassú magyar táncot. A vonósbandáktól eredő verbunkos sajátos közegváltáson ment keresztül e sokrétű divat során, s e dallamok hamarosan zongoraiskolákban bukkannak fel (ráadásul a bécsi klasszika akkordfüzérei-vel, különösen a *Harmonienmusik* stílusjegyeivel egyértelmű rokonságban állnak). Ugyancsak szemléletesek a főszöveg gondolatmenetébe illesztett kisebb verstani formai elemzések, példák, illetve a többségben szinte ismeretlen forrásszövegek.

A második nagy fejezet a *kétszeres verselés*ről szól, amely a Csokonai-kor jellemző verstani kísérlete Magyarországon: rimes és időmértékes, ráadásul a magyar prozódia kimondatlan elveinek is megfeleltethető költői módszertant kívánt. Hovánszki Mária joggal jegyzi meg: a dallam- (és divat)követés passzív attitűdjéhez képest ez egy igencsak aktív, szemléletformáló erejű folyamat volt. A fontos elméleti

szövegrész nyelvezete ugyan kicsit kevésbé gördülékeny, mint az 1. és 3. fejezeté, de érdemes elmélyedni benne az elemzések, illetve a forrásidézetek (Verseghy, Pálóczi Horváth Ádám és mások) kedvéért. A magyar verselés szótaghosszúságai és a zenei ritmus közti összefüggések valóságos arzenálját olvashatjuk, külföldi párhuzamokkal, antik és egykorú mintákkal. A tartalmi-formai harmónia (ahogy ők mondták: *aptum*) szempontjai többféleképp átjárták a költői gyakorlatot. Különösen fontos annak belátása, hogy a korabeli éneklők által már teljesen magyarnak érzett dallamkincs egy része ugyancsak nemzetközi (német, francia, s tegyük hozzá: cseh–morva–szlovák–lengyel) eredetű, így az új verstani elveket olyan zenei keretben érvényesítették, amelyben hajdan már működ(het)tek ezek a szabályok. A *dallamkövetés prozódiai szabályai a 18. század végén* című, tipológiát adó alfejezetben (110–114) az olvasó épp ezért örvendett volna még több konkrét példának.

A harmadik fejezet Csokonai Vitéz Mihály énekköltészeti portréját festi, az előzményekhez és a szerző korábbi tanulmányaihoz méltó részletgazdagsággal. A költő utóélete, páratlan népszerűsége jórészt énekelhető, sőt *énekelendő* verseinek köszönhető, noha a dallamhasználat az 1810–1820-as években már eltért a Csokonai által megadott, esetenként le is kottázott változatoktól. Ez a dinamikus, megint csak a közköltészeti létmód törvényeit érvényesítő hagyománylanc szövegfilológiai tanulságokat is rejt (a recensens egyik kedves témája), de itt főként a zeneiekről olvashatunk a melodiáriumoktól a kottás kiadványokig, különös tekintettel a költő által sajtó alá rendezett *Muzsikális Gyűjteményre* (1803), amely kulcsszerepet játszik a recepcióban.

Csokonai énekelhető verseit Hovánszki a dallamok stílusrétege alapján osztályozta (134), s a felosztás híven tükrözi a versek műfaji hálózatát, hiszen a dallamtípusok egyúttal a költői eszköztárat is kijelölik. Az elemzés szépen feltárja, hogy Csokonai mennyire összetett viszonyban állt az énekköltéssel: otthonosan mozgott a hazai előzmények, a kollégiumi dalkultúra világában, de a nyugati műzene rendszerében is, mindezt összhangba szerette volna állítani az antik és egykorú külföldi irodalmi minták és a magyar metrika lehetőségeivel, nem utolsósorban pedig a tudós hazafiság programjával. Világosan megkülönböztette a *nóta* és az *ária* fogalmát; útkeresése, gyorsan változó felfogása megannyi egyedi, de követendő megoldást hozott, jóllehet végül visszafordult az iskolai poétikaoktatás felé a műfajnevek terén. A Herder-hatás – személyes közköltészeti ismeretei és a folklórból szerzett élményei mellett – a költő népköltészet-felfogására is hatott.

A kötetet gazdag kottamelléklet egészíti ki egyrészt a megidézett 18. századi magyar és nemzetközi repertoárból (Faludi, Amade, Verseghy, Mészáros Ignác, Ányos, Steffan stb.), másrészt természetesen Csokonai dalaiból, motívumelemzésekkel (sajnos a 27. kotta valamilyen oknál fogva kimaradt). Ezek áttekintése nemcsak a zeneértők számára ajánlott, hanem a kötet literátor olvasóinak is, hiszen sok összefüggést feltárnak. (A Csokonai-repertoár a honlapon meghallgatható: <http://irodalom.arts.unideb.hu/kutatas/csokonai/> [2014. 09. 08].)

Néhány apró részletprobléma talán árnyaltabb kifejtést vagy pontosabb adatokat kívánt volna, de a kötet érdemein e hiányok mit sem csökkentenek. Az érvelés alátámasztásának igénye nyomán egyes

forrásidézetek többször visszatérnek a szövegben, s ez elvéve megesik a szerzői textussal is. Hovánszki sokszor utal arra (30, 43, 47), hogy a hagyományos magyar zenét, s benne az énekköltészetet is alapvetően mulatós, duhaj karakterűnek érezték a kortársak, s ez esztétikai gondokat jelentett – persze ez mindannyiuk részéről túlzás, hiszen más források épp a keserves műfajok elterjedtségét, siránkozó expresszivitását festik. A régi énekinceset aligha képzelhetjük egynemű halmaznak. Arany János feltehetőleg szintén túloz, amikor megemlíti, hogy Gyöngyösi István műveit énekelték volna a debreceni kollégisták: valójában a *Porábúl megéledett phoenix* egyetlen kiszakadt strófáját énekelték, kontaminált helyzetben, amint a költő maga is feljegyezte dalgyűjteményébe. (Mivel Gyöngyösi amúgy sem az énekköltészet dimenziójába tartozik, ez a hivatkozás nyugodtan mellőzhető lett volna [29].)

Abban sem vagyok teljesen biztos, hogy kimondhatnánk: a popularitásban a dallamok és a szövegek kölcsönösen formáltak egymást (92). Ez a folklór jelenségek túl dinamikus értelmezése, amely kétségtől sokszor igaz lehet, de nem vonatkozik bizonyos kötött dallamokra, amelyekhez csak hasonlóan szigorú „kötésű” verseket lehetett illeszteni. Ugyanúgy a folklór (ezúttal a népzene) kultikus megközelítésének és a változatlanságába vetett hit jelének érzem, hogy a *Karnyóné* két betétdalának felskiccelt melódiája és e dallamok 20. században gyűjtött, népi rokonainak lakodalmi kontextusa feltétlenül Csokonait ihlető iróniaforrás volna (167–168) – de természetesen nem zárható ki. Annál fontosabb a *Semmi, csak rá tud-*

jak ülni a banyára kezdetű betétdal melódiájának egykorú kontextusa: a *Hol lakik kend, húgomasszony* kezdetű, közismert közköltési asszonycsúfólók világa, amelyet a szerző kiválóan elemez (168–169).

A korabeli protestáns kottairás és -kiadás vázlatosságából eredő ritmikai eltéréseknek szintén nem tulajdonítanék túl nagy szerepet (58), s kicsit szűknek érzem a hagyományos magyar dalkincs bázisának korlátozását a kis ambitusú, páros metrumú dallamokra (145). A magyar szapphikus strófa (17) – önálló kutatást érdemelne! – szótagszám-viszonyai nem annyira a 12(5+6)..., sokkal inkább a 12(5/6+6)... nagysor-képlettel írhatók le, hiszen néha megmarad az ókori 5+6-os cezúra (*Az igaz hitben végig megmaradjunk...*), máskor viszont szabályos felező tizenkettesek alakulnak ki (már Apáti Ferenc *Cantilenájában*). Apróság, de érdemes korrigálni, hogy a szerző a szakirodalom zömét követve még Faludi Ferencnek tulajdonítja a *Tavaszi üdő* című verset, holott Szelestei N. László már bizonyította, hogy ennek szerzője egy másik jezsuita: Bíró István (ItK, 102[1998], 534–535).

Végül egy ajándék a szerzőnek, amit bizony egyikünk se vett észre eddig (jóllehet a Csokonai-DVD és -honlap zenei felvételein sokat dolgoztunk együtt). Szentjóni Szabó László részletesen elemzett műdalfordítása (*Fakadj, piros rózsa...*, 85–86) a német Rheineck dallamával terjedt, ám ez szinte hangról hangra azonos Csokonai *Illatoztasd kebledet* kezdetű versének melódiájával! A kottatárában egészen közel vannak egymáshoz (229 és 279), ám valaha még közelebb voltak: mindkettő Tóth István kottás kéziratából való (1832–1843). Vajon csak ott találkoztak össze?

Kappanyos András: Hová tűnt a huszadik század?

Budapest, Balassi, 2013, 222 l.

Az irodalomtörténet-írás és irodalomkritika egyik legősibb, legnyilvánvalóbban adódó, értelmezői műveleteinket kimondva vagy kimondatlanul meghatározó metaforája a *külső* és *belső* megkülönböztetésére épülő bináris ellentét. Noha Paul de Man a *Szemiológia és retoriká*ban az ilyesfajta poláris metaforika reflektálatlan használatától éppúgy óva inti az olvasót, kritikust, irodalomtörténészt, mint kiasztikus megfordításának könnyed örömétől, Kappanyos András válogatott tanulmánykötete előszavában mintha maga is olvasói utasításként kínálná fel (majd vonná vissza) egy effajta logika érvényesíthetőségét: a metafora csábítása valódi, kézzelfogható produktívitasában, „centrum” és „periféria” elvi felcserélhetőségében, de még inkább ezen kiasztikus játék szemléltető erejében rejlik.

A kötet Kappanyos azon szövegeinek gyűjteménye, amelyek nem „fő” kutatási területéhez tartoznak, így a kutatói életmű középpontja felől „egyéb”-ként, perifériaként határozhatók meg. Ám gyakran éppen az effajta „mellékes” szövegek árulnak el a legtöbbet a kutató „valódi” (centrális) érdeklődéséről, gondolkodásáról, módszereiről. Kappanyos fontos törekvése, hogy finomítani igyekszik *külső* és *belső* szembeállítását: a különböző időben született, különböző témájú, különböző módszertannal készült szövegeket nem azonnal szembeötlő, de az értelmezések mélyén mégis jelenlévő gondolkodási mintázatok alapján rendezi fejezetekbe, s e mintázatok (különösen a kötet legerősebb szövegeiben) kitorni igyekeznek a bipolaritás könnyen mechanikussá váló formáiból. A kötet tulajdonképpeni tétje innen olvasva elsősor-

ban az, mennyire sikerül megmutatni egy ennyire heterogén korpusz csomópontjait (ha tetszik, középpontjait), de még inkább az egyes szövegek fejezeteken belüli, kötetben belüli, sőt, akár a kritikusi életművön belüli dialógusképességét, illetve hasonló horizontú kérdezési potenciálját.

A szerzői *Előszó* metaforikus, de egyértelmű olvasási kódokat rendel az egyes fejezetek értelmezéséhez. Az *Elrendezések* „szövegek, adatok, gondolkodási sémák, kulturális mintázatok darabjainak” (7) összeillesztése; az *Átvágások* darabjai a földrajzi felfedezők által megtalált „rövidebb utak” mintájára képzelhetők el, „amikor váratlan analógia révén nyilatkozik meg egy jelenség mélyebb, lényegibb természeté”; ezen fejezet szövegei főképp „a fikcionalitás egymásra épülő szintjei közötti áthatásokkal, többek között a szerzőfunkció »átszűrődéseivel« foglalkoznak” (7). A *Kibontások* „periferikusnak tűnő jelenségek” vizsgálatát ígéri, „amikor a koncentrált figyelem gazdag, olykor fajsúlyos összefüggésekhez vezet”, míg a zárófejezet, a *Bekecsések* olyan írásokat tartalmaz, amelyek, „ha nem mindig jutnak is végső konklúzióhoz, legalább csökkentik a zűrzavart” (8).

Az *Elrendezések* terjedelmében, kidolgozottságban is központi szövege a *Két koncertkritikus* című komparatív tanulmány, amely T. S. Eliot és Halász Gábor kritikai munkásságát vizsgálja. Míg a szöveg T. S. Eliot kritikusi gondolkodását áttekintő fejezetei önálló kommentárként is megállnák a helyüket (és biztos helyük volna például egy az „új kritikát” tárgyaló tankönyvben), a halászi életművel való összehasonlítás – nyilvánvaló eredményei ellenére (a szerző

által is jelzetten) – talán kissé esetlegesnek tűnhet az olvasó számára. Eliot Halászra gyakorolt hatásának pontos felvázolása és a meggondolkodtató párhuzamok ellenére is legalább olyan jelentősnek látszanak a két felfogás különbségei, mint a hasonlóságok (különösen az avantgárdot illetően). Igaz, Halász félbetört életműve csak részleges rekonstrukciót tesz lehetségessé.

Kappanyos kutatásainak centrális témái a „mellékes” (vagyis monográfiává nem szervezett) tanulmányokban is rendre felbukkannak. Ezt jól példázza, hogy a fejezet záró darabjainak érvelésében a fordítás, a fordíthatóság kerül kulcspozícióba. A mára nem csupán a Vajdaságban kultikus „nagyvers”, Domonkos István *Kormányeltérésbenjének* igen szellemes és innovatív interpretációjában Kappanyos meggyőzően érvel amellett, hogy a roncsolt magyar szöveg akár egy fiktív angol „eredeti” szövegroncs fordításaként is olvasható, a *Sorstalanság* világsikerét pedig – a téma univerzalitása mellett – a Kertész-mű mesterséges, bürokratikus nyelvének könnyű fordíthatóságával hozza összefüggésbe.

Az *Átvágások* szövegei a fikció és valóság, a biográfiailag dokumentálható én és a szerzői én problémakörét járják körül. Az *Eszek* című József Attila-értelmezés a *Tiszta szívvel* iktelenül ragozott „eszek” alakját a „grammatikai normától” és ennek révén az életrajzi szerzőtől való elkülönülés jeleként olvassa, ezen érveléshez pedig az életrajzi szerző (vélt vagy valós) nyelvi kompetenciáit hívja segítségül: „Ez az elkülönült *k* betű a sor végén rámutat a beszélő nyelvi kompetenciájának korlátozottságára, és ezzel elkülönözteti a szerző nyelvi kompetenciájától, amely nyilvánvalóan magában foglalja a korlátozottság imitálásának képességét is. A művészi igazságra nem az a kérdés kérdez rá,

hogy tényleg nem evett-e három napja a költő, hanem hogy ki az állításnak a *k* betű által konstituált beszélője, akire az állítás: »harmadnapja nem eszek« igaz lesz.” (83.)

Fenntartva Kappanyos következtetésének érvényességét, inkább a továbbgondolás igényével ehhez azt fűzhetjük hozzá, hogy az ikes és iktelen alak különbsége itt nem csupán az életrajzilag dokumentálható és a szerzői én szembenállásaként érthető, de legalább annyira akusztikai elkülönböződésként is. (Még tovább gondolva: a két én különbsége akár az orális és a textuális töréseként is olvasható, vagyis hogy az egyik beszél, a másik ír, azaz a szövegbeli énnel valójában nincsen a szó literáris értelmében vett „saját hangja”).

Az irodalom „külpolitikáját” érintik Kappanyosnak a József Attila-kultuszra vonatkozó megfigyelései: az irodalmi és a valós tények (például a reáliák világában is létező, valós terek) összehasonlítása, és az ebből eredő feszültség kiaknázása szerint nem annyira a szövegek értelmezése, mint inkább az egyes írókhoz, költőkhöz kapcsolódó kultusz szempontjából tehet szert jelentőségre, s ez kétségtelenül gyakran visszahathat a szövegek „irodalmi” olvasataira is. Az elemzés meggondolkodtató összevetésében Joyce-t kínálja ellentétként, aki – mint ismert – rendkívül aprólékosan feleltette meg regényének (fiktív) topográfiáját a „valós” Dublin topográfiájával, amely eljárás nem csupán a regény fikciójának hitelesítéseként szolgált, de a későbbi kultusz számára is jó alapot teremtett. Kappanyos rámutat, a József Attila-kultusz nem bővelkedik az efféle kultikus helyszínekben: sőt, az életrajzi adalékok is gyakran mintha inkább a keletkezéstörténet ketrecébe zárnák az értelmezőt. A különbség tehát, hogy míg Joyce szövege „tudatosan”, a regénypoétika

egyik kiaknázandó elemeként, sőt, éppen a kultusz megkerülhetlensége érdekében építi magába valóság és művészet játékát, József Attila költészetében a hasonló gesztusokat inkább egy olyan szerep vállalásának tekinthetjük, amely – az avantgárd szellemétől sem idegenül – utólag igyekszik elfedni vagy visszafordítani művészet és valóság már megtörtént szétszakadását.

Nagyon hasonló problematika fogalmazódik újra az *En itt egész jól* című Petri-eszszében, ezúttal azonban morál és költészet kérdései köré szervezve: „[...] kiiktatható-e, kiiktatandó-e a megértésből az életrajzi tudás? Kiiktatható és kiiktatandó-e a kritikai megítélésből a morál mezője? S a kettő eredőjeképp: hogyan akadályozhatjuk meg (és meg kell-e akadályoznunk), hogy ízlésítéleteinket, preferenciáinkat, kanonizációs műveleteinket súlyosan befolyásolják a hús-vér szerző esendőségéről hozzánk sodródott információk?” (113.) A kérdések Petri életműve kapcsán aligha kerülhetők meg, és nehezen vitatható, hogy még a kilencvenes évek leginkább szövegközpontú (re)kanonizációs törekvésein is érzékelhető nyomot hagytak: Kulcsár Szabó Ernő például „az életvalóság konkrét, köznapi és profán elemeiből építkező, többnyire ironikus hangoltságú versbeszéd” egyik – jóllehet különös – eseteként tárgyalja Petri költészetét (*A magyar irodalom története: 1945–1991*, Bp., Argumentum, 1993, 176). Kappanyos lényegében az *Eszek* logikájával analóg módon Petri esetében is egyfajta, élet és művészet szembeállíthatóságát tagadó (vagy azt visszavonó) avantgárd gesztust kínál lehetséges magyarázatként; amellet érvel, hogy Petri élete és életműve akár egyetlen, tudatos program különböző dimenzióiként is érthető. Vagyis elképzelhető, sőt termékeny lehet egy olyan befogadói pozíció, amelyben Petri személyes

életét pusztán egy olyan szerepként értjük, amelynek egyetlen (élet)célja, hogy a szövegeket hitelesítse, a versek pedig ezen „program végbevételének dokumentumaiként” válnának értelmezhetővé (116).

Külső és belső, centrum és periféria megkülönböztetésének leglátványosabb repertoárját a *Kibontások* című fejezet kínálja. A bináris kérdésfelvetés itt egyértelműen (szinte lebonthatatlanul) magukból a vizsgált témákból adódik: mind a kánon (*Kedvencek a kánon peremén*), mind az utópia (*Utópia nyelve*) vagy az olyan határműfajok, mint a gyerekirodalom („*Gyerekkönyv*”) már önmagukban, gyakran akár fogalmi szinten is implikálják ezt az oppozíciót.

A fejezet egyik leginkább elgondolkodtató és legprogresszívebb tanulmánya mégis a *Pornográfia és prudéria nálunk és más nemzeteknél* című, genderszemponctokat, művészetszociológiai kérdéseket, valamint (kisebb mértékben) a foucault-i diskurzusanalízis belátásait érvényesítő dolgozat. Kappanyos szerint: „A reflexió legfelszínesebb szintjén irodalom és intimitás voltaképpen kizárja egymást. Az irodalom működési közege a nyilvánosság, miközben az intimitás megvalósulásának alapvető feltétele a nyilvánosság kizárása. Az irodalom révén átélhető intimitás tehát paradoxon [...]” (156). A dolgozat ennek alapján arra koncentrálna, hogy „kiküszöbölhető-e az intimitás reprezentációjából a női testet tárgyiasító férfitekintet, a »male gaze«?” (157). A jelenség értelmezésének nehézségeit a definíciós nehézségek is jól mutatják (erotika, obszcenitás, pornográfia); Kappanyos legderűsebb példája a *Pallas nagylexikon* pornográfiadefiníciója: „Trágár irat, az irodalmi stílus legaljasabb faja, mely csupán az érzéki idegek megcsiklandoztatására számít és már erkölcsrendőri szempont alá esik” (157). A naiv definíció váratlanul mégis

beszédnek bizonyul: úgy tűnik, az a szubjektív, interszjektív nem igazán tehető mozzanat, hogy egy adott alkotás fölkelte-e a befogadó nemi vágyát vagy sem, kultúránkban mintegy szükségszerűen aktiválja az állam ellenőrző (és büntető) mechanizmusait.

Kappanyos az Arany János-i Shakespeare-fordítások dilemmáinak bemutatásán keresztül meggyőzően érvel amellett, hogy a szexuális tartalmú szövegek (és más műalkotások) megbotránkoztató hatása elsődlegesen kultúrafüggő. Ez viszont ahhoz a kérdéskörhöz vezet tovább: vajon milyen folyamatok húzódnak meg a szexualitás reprezentációjának kulturális gyakorlatai mögött. A szerző e korlátozó, ebből adódóan csak a beavatottak számára hozzáférést biztosító technikákat – a feminista kritikával és a kultúratudományokkal összhangban – végső soron a birtokló és tárgygyá tevő férfitekintetben látja megragadhatónak. A férfitekintettel való szembeszállás eszköze azonban Kappanyos szerint éppen nem a *male gaze*-nek történő ellenszegülés, hanem (Tóth Krisztina, Rakovszky Zsuzsa vagy Nádasdy Ádám szövegeiben) az e nézőpontot kiiktató diskurzusok lefolytatása.

A kötetet záró *Bekerítések* szövegei (noha a szerzői előszó valódi válaszokat nem, csupán „a zűrzavar eloszlatását” ígéri) elméleti apparátusukat, megvilágító erejüket tekintve külön-külön is önálló recenziót igényelnének. Mivel a *Van-e posztmodern líra?* című, nagy hatású líraelméleti esszé és a Helikon interpretáció-számának bevezetőjeként megjelent, *Az interpretáció gyakorlata* című, nyelvbölcseletileg is rendkívül alapos tanulmány jól ismert a szakmai közvélemény előtt, zárásként egy kisebb nyilvánosságot kapott, mégis legalább ennyire revelatív tanulmányra utalnék. *A temető retorikája* (1997) fő kérdései a posztindusztriális társadalmak gyásszal kapcsolatos kultu-

rális gyakorlataira irányulnak, konkrétan pedig a Fiumei úti temető síremlékeit vizsgálják. Kappanyos a sírokat és különösen a sírfeliratokat olyan nyilvános kommunikációs eszközként, médiumként fogja föl, amelynek értelmezéséhez az irodalom- és a kultúratudomány eszköztára nyújthat segítséget: „Ötletem lényege az, hogy a sírjelek anomáliáinak rendszerezésére a liège-i »új retorika« metodikájának egy analógiás változatát használom. Feltételezek egy normát, egy retorikai nulla fokot, és az ehhez képest tapasztalható eltéréseket rendszerezem, elsősorban az elmozdulás jellege (hozzáadás, elvonás, hozzáadás-elvonás, permutáció), másodsorban hatóköre (szöveg, plasztika, globális funkció, közlés iránya) szerint.” (185.) A rideg osztályozáson alapuló rendszer azonban nem csupán elgondolkodtató, de gyakran valóban megrendítően érzékeny értelmezésekhez vezet. Konklúziója, hogy a halállal való szembe-sülés jelenlegi normái, a sorba rendezett, egyforma, jellegtelen síremlékek éppúgy, mint a giccses szobrok és szerencsétlen sírversek nemhogy nem segítik, de egyenesen akadályozzák a gyász munkát, a halál élményének feldolgozását. A modern temető így, mint a heterotópia maximuma, élet és halál szembenállásának legnyilvánvalóbb terepe a kötetkoncepcióban újra csak centrum és periféria totalításaként konstituálódik.

Minden kiforrott életműnek vannak „külső” szövegei, a válogatott tanulmánykötet mint forma pedig sosem nélküli teljesen az esetlegesség mozzanatait. A *Hová tűnt a huszadik század?* című kötet azonban, alaposan átgondolt szerkesztési elvei révén olyan eszközt adott az olvasó kezébe, hogy képes legyen új oldalukról látni, új minőségben élvezni a már ismert szövegeket.

Mészáros Márton